

UOT 94(479.24)

H.İ.Həsənov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
habil.hasanov.1967@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL XANLIQLARINA ÇAR RUSİYASININ İŞĞAL TƏHLÜKƏSİ VƏ QACARLAR DÖVLƏTİNİN REAKSİYASI

Açar sözlər: Çar Rusiyası, Qacarlar, xanlıqlar, Cənubi Qazfqaz, I Aleksandr

Məqalədə I Aleksandrın Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə yeritdiyi siyasətin I mərhələsində Azərbaycan xanlıqlarını Rusiya imperiyasının nüfuz dairəsində saxlamaq və onların Qacarlar dövləti ilə birləşmələrinə yol verməmək, ikinci mərhələdə isə Azərbaycan və Dağıstan xanlıqlarının Rusiyanın himayəsi altında ittifaqını yaratmaq və bu yolla Qacarlar dövlətinin bölgəyə gözlənilən hücumunun qarşısını almaq siyasəti arxiv materialları əsasında araşdırılmış və mühüm məqamlar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Г.И.Гасанов

УГРОЗА ОККУПАЦИИ ЦАРСКОЙ РОССИИ СЕВЕРНЫМ ХАНСТВАМ АЗЕРБАЙДЖАНА И РЕАКЦИЯ ГОСУДАРСТВА ГАДЖАРОВ

Ключевые слова: царская Россия, гаджары, ханства, Южный Кавказ, Александр I

В статье исследуются вопросы, связанные с политикой, проводимой Александром I в отношении азербайджанских ханств. Отмечается, что данная политика преследовала цель на первом этапе сохранить северные ханства Азербайджана в сфере влияния российской империи и допустить присоединения их к государству Гаджаров, а на втором этапе создать в составе Российской империи союз Азербайджана и народов Дагестана, тем самым предотвратить нападения Гаджаров на регион. В статье на основе изучения архивных материалов даются весьма убедительные выводы.

H.I.Hasanov

THE DANGER OF OCCUPATION OF THE NORTH KHANATES OF AZERBAIJAN BY TSARIST RUSSIA AND THE REACTION OF THE GAJAR STATE

Keywords: Tsarist Russia, the Gajars, Khanates, South Caucasus, Alexander I

The article deals with the policy of Alexander I towards the Azerbaijan Khanates. The main goal of this policy during the first period was to keep Azerbaijan

Kahanates under the influence of the Russian Empire and to prevent their unification with the Gajar State. The second phase of the Russian policy was aimed at establishment of the union of Azerbaijan and Daghistan Khanates under the auspices of the Russia and thereby to prevent possible attacks of the Gajar State on the region. All the issues of this policy have been investigated on the base of archive materials and the main points have been analysed in the article.

1801-ci il mart ayının 12-də Rusiyada növbəti hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Sui-qəsd nəticəsində öldürülmüş I Paveli I Aleksandr əvəz etdi. I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin mahiyyətində elə bir dəyişiklik etməsə də, onun intensivliyini xeyli artırdı. Bir tərəfdən İranda öz mövqelərini getdikcə gücləndirən Fətəli şahın Cənubi Qafqazı itaətə gətirmək üçün hazırlıq tədbirlərini gücləndirməsi, digər tərəfdən isə Gürcüstanda yaranmış kritik vəziyyət I Aleksandr hökumətini real tədbirlər görməyə məcbur edirdi. I Pavel 1801-ci il yanvarın 20-də Kartli-Kaxetiya çarlığı haqqında xüsusi fərman verdi. Fərmana əsasən şahzadə David çar taxtının vəliəhdi titulundan məhrum edilir, çarlığın idarəçiliyi isə general-qubernator təyin edilmiş general-leytenant Knorringə həvalə edilirdi [3, d.407, 520]. Bu əslində Kartli-Kaxetiya çarlığının ləğvi və şərq Gürcüstanın Rusiya tərəfindən işğalı istiqamətində atılmış ciddi bir addım idi. Bu hadisəni həm də Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlanğıc adlandırmaq olar. Belə ki, I Pavelin 20 yanvar tarixli fərmanı həm də əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Qazax, Şəmsəddil, Borçalı və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə qatıldığını nəzərdə tuturdu [2, s.28]. I Pavelin dövründə başlanmış Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən işğalı prosesi I Aleksandr tərəfindən davam etdirildi və başa çatdırıldı.

Şərqi Gürcüstanın, Qazax, Şəmsəddil, Borçalı və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsi haqqında çar fərmanları Cənubi Qafqazda vəziyyəti hədsiz dərəcədə gərginləşdirdi. Bu fərmanlar ilk növbədə Gürcüstanla qonşu olan Azərbaycan xanlıqlarının və Qacarlar dövlətinin kəskin etirazına səbəb oldu. İrəvan və Gəncə xanları Rusiya hökumətini onlara məxsus torpaqları işğal etməkdə günahlandırmağa başladılar.

1801-1802-ci illər ərzində Rusiya hökumət manifestlərində adları çəkilən Azərbaycan sultanlıqlarını nəzarət altına almaq üçün real addımlar atmağa başladı. Qazax, Borçalı, Şəmsəddil və Pəmbəkə rus qoşunları yeridildi. Rusiyanın hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyən yerli əhali arasında kütləvi iğtişələr başladı. Şəmsəddil torpaqlarını Gəncə xanlığının tarixi ərazisi hesab edən Cavad xan silaha əl ataraq buraya qoşun yeritdi. Lakin kifayət qədər qüvvəsinin olmaması onun burada möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Belə olduqda o, Şəmsəddil əhalisinə müraciət edərək onları öz yaşayış yerlərini tərk edərək Gəncə xanlığının ərazisinə köçməyə çağırdı [3, d.788]. Rus

komandanlığının silahlı yolla Şəmsəddil əhalisinin köçməsinin qarşısını almaq cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktlarında Şəmsəddil haqqında verilən məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində, burada təxminən 2300 ailə yaşayırdı ki, bunun da 1900-ü Cavad xanın çağırışı ilə Gəncə xanlığının ərazisinə köçürülmüşdü [3, d.786].

Cavad xan diplomatik vasitələrlə də Rusiyanı Şəmsəddil sultanlığından əl çəkməsinə çalışırdı. O, Knorriinqə ünvanladığı məktublarından birində yazırdı ki, Şəmsəddil torpaqları son 700 il ərzində onun nəslindən olan hakimlərə məxsus olmuşdur. Bunu əldə rəhbər tutan xan yazırdı: “Şəmsəddili bizə heç kim verməyib və ona görə də onu bizdən almağa və ya başqasına verməyə heç kimin haqqı yoxdur” [2, s.29; 3, d.818]. Lakin rus komandanlığı buna nəinki heç bir əhəmiyyət vermədi, əksinə, ağaları öz tərəfinə çəkməklə Şəmsəddildə möhkəmlənməyə cəhd göstərdi.

Oxşar proseslər İrəvan xanlığı ilə Gürcüstanda yerləşən rus komandanlığı arasında da gedirdi. Onu da göstərmək lazımdır ki, XIX əsrin ilk illərində Rusiya ilə Qacarlar dövlətinin münasibətlərinin kəskinləşməsində İrəvan xanlığında möhkəmlənmək məsələsi az rol oynamamışdı. 1802-ci ilin əvvəllərində Fətəli şah İrəvanlı Məhəmməd xana hədə-qorxu dolu məktub göndərərək tabe olmasını və Naxçıvandan olan qaçqınların qaytarılmasını tələb etdi. Eyni zamanda öz sərkərdələrindən Abbasqulu xana İrəvan üzərinə hücum etmək üçün qoşun toplamaq əmrini verdi [5, s.513-514].

Gözlənilən hücum təhlükəsi İrəvan xanını fəaliyyətə başlamağa məcbur etdi. O, ilk növbədə qalanın möhkəmləndirilməsi və buradakı ərzaq və sursat ehtiyatını artırması üçün tədbirlər gördü. Bununla belə, Məhəmməd xan öz torpaqlarını yalnız öz qüvvəsi ilə müdafiə edə biləcəyinə ümid etmədiyindən kömək və himayə üçün Rusiyaya müraciət etdi. General-mayor Knorriinq yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldi və İrəvan xanına bildirdi ki, münasibətləri rəsmiləşdirmək üçün nümayəndə heyəti göndərsin [5, s.513-514]. Knorriinq eyni zamanda I Aleksandra müraciət edərək İrəvan xanlığını Rusiya himayəsinə götürməyi təklif etdi. O, öz təklifini onunla əsaslandırır ki, İrəvan xanlığının Rusiya himayəsinə götürülməsi Gürcüstanın və buradakı rus qoşunlarının təhlükəsizliyi üçün təminat ola bilər [5, s.513-514].

I Aleksandr general-mayor Knorriinqin təklifini müsbət qarşıladı və 1802-ci il aprelin 23-də ona xüsusi sərəncam göndərdi. Sərəncamda göstərilirdi ki, Rusiya İrəvan xanlığının Qacarlar dövləti tərəfindən işğalına laqeyd qala bilməz. Çarın fikrincə, İrəvanı ələ keçirən Fətəli şah bununla kifayətlənməyəcək və gələcəkdə hökmən Gürcüstan üzərinə hücumu keçəcək. Buna yol verməmək üçün isə İrəvan xanlığını Rusiya himayəsinə qəbul etmək və İrəvan qalasında rus qoşunlarını yerləşdirmək lazımdır [5, s.513-514].

I Aleksandrın sərəncamını yerinə yetirən Knorriinq ilk növbədə Gürcüstandakı rus qoşunlarının gücləndirilməsi üçün tədbirlər gördü. Qafqaz

xəttində olan 10 draqun eskadronu, 7 qrenader rotası və 700 nəfərlik kazak dəstəsi Gürcüstana yeridildi. Bu ordu Gürcüstanın İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd olan bölgələrində yerləşdirildi. Yaranmış vəziyyət Fətəli şahı İrəvan xanlığı üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırdı [5, s.513-514].

Qacarlar təhlükəsinin sovuşması İrəvanlı Məhəmməd xanın Rusiya ilə münasibətlərinə də təsir göstərdi. Xan Rusiya himayəsinə keçməkdən və rus qoşunlarını öz torpaqlarına buraxmaqdan qəti imtina etdi. P.Q.Butkov Məhəmməd xanın mövqeyində baş verən bu dəyişikliyin Rusiyanın düşməni hesab edilən Naxçıvanlı Kəlbəli xanın və gürcü şahzadəsi Aleksandrın təsiri ilə olduğunu bildirir [5, s.513-514]. Əslində isə I Aleksandrın 12 sentyabr 1802-ci il reskripti ilə Pəmbək mahalının Rusiyaya qatılması bu məsələdə həlledici rol oynamışdı.

İrəvanlı Məhəmməd xan Rusiyanın Pəmbək torpaqlarını ələ keçirməsinin qarşısını almağa çalışırdı. O, rus komandanlığına bildirirdi ki, Pəmbək sultanlığı Ağa Məhəmməd şah Qacarin fərmanı ilə İrəvan xanlığına verilmişdir. Xan bu torpaqların rusların nəzarəti altına keçməsinin qarşısını almaq üçün hələ 1801-ci ildə oraya ordu göndərməyə də cəhd göstərmişdi [6, c.403; 7, v.25]. Lakin general-mayor Lazarevin başçılığı ilə rus qoşunlarının buraya yeridilməsi ona öz məqsədinə çatmağa imkan vermədi. Belə olduqda o, Pəmbək əhalisinin İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülməsi üçün tədbirlər gördü. Rus tarixçisi N.Dubrovinin verdiyi məlumata görə, 6 min nəfər Pəmbək əhalisi öz yaşayış yerlərini tərk edərək İrəvan xanlığının ərazisinə köçürüldü [6, c.402]. Lakin rus komandanlığının böyük bir hərbi dəstə ilə Pəmbəkə daxil olması vəziyyəti dəyişdirdi. Rusların İrəvan xanlığını hücum hədəfi seçəcəyindən ehtiyat edən Məhəmməd xan Pəmbək əhalisini öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarmağa məcbur oldu^[2,s.29].

Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı və bir sıra Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi Qacarlar dövlətinin də ciddi narahatlığına səbəb oldu. Lakin bu dövrdə Qacarlar dövləti rus işğallarının qarşısını almaq üçün çox zəif idi. Ölkə daxilində siyasi sabitliyin olmaması, müasir tələblərə cavab verən nizami ordunun yaradılmasına yenicə başlanılması Qacarlar dövlətinə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğallarına maneçilik törətməyə imkan vermirdi. Bu dövrün beynəlxalq vəziyyəti də Qacarlar dövləti üçün əlverişli deyildi. Rusiyanın sərhədlərinin cənuba doğru genişlənməsini öz mənafeləri üçün təhlükə hesab etmələrinə baxmayaraq İngiltərə və Fransa bunun üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti və hərbi qüvvə ayıra bilmirdi. Onların İranda tez-tez bir-birini əvəz etməsi görülən işlərin səmərəliliyini azaldırdı.

Qacarlar dövləti öz ordusunun sayını və gücünü yaxşı bilir və bu ordu ilə ruslara qarşı uğurlu müharibə aparmağın mümkün olmadığını anlayırdı. Elə bu səbəbdən də Qacarlar dövləti bütün qüvvə ilə Azərbaycan xanlıqlarını və gürcü şahzadələrinin bir çoxunu Rusiyaya qarşı müharibəyə səfərbər etməyə can

atırdı. Rusiya əleyhinə olan qüvvələri ruhlandırmaq məqsədilə yayılan məlumatlarda göstərilirdi ki, Gürcüstandakı rus qoşunları sayca çox azdır və onları buradan qovmaq elə də çətinlik törətməyəcək [7, v.18].

Yaranmış vəziyyətdə Qacarlar dövləti Rusiya əleyhinə olan qüvvələrin birgə çıxışına böyük ümid bəsləyirdi. Bu çıxışın təşkilində sərkərdə Pirqulu xan Qacar və gürcü şahzadəsi Aleksandr əsas rol oynamalı idilər. Arxiv sənədlərindən birində göstərilir ki, “Baba xanın (Fətəli şahın – H.H.) Şuşada olan sərkərdəsi Pirqulu xan və şahzadə Aleksandr qərara gəlmişdilər ki, əvvəlcə birləşmiş qüvvələrlə hücum edib Şəki xanını hakimiyyətdən məhrum etsinlər və onu onların planları ilə razı olan başqası ilə əvəz etdikdən sonra ləzgilərin yaşadıkları ərazidən birlikdə Gürcüstanı hücum etsinlər” [7, v.26].

Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, rus qoşunlarını Gürcüstandan çıxarmaq üçün kifayət qədər gücü olmayan Qacarlar dövləti bu işi bölgədəki Rusiya əleyhinə olan qüvvələri birləşdirmək hesabına həyata keçirməyə çalışırdı. Yaradılacaq bu birlikdə gəncəli Cavad xana və gürcü şahzadəsi Aleksandra böyük önəm verilirdi. Onu da göstərmək lazımdır ki, Gürcüstanın rus qoşunlarından təmizlənməsi və gürcü dövlətinin bərpa edilməsi məsələsində şahzadə Aleksandr daha böyük fəallıq göstərirdi.

Şahzadə Aleksandrın Rusiya əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətində Cavad xan da mühüm rol oynayırdı. Əsas məqsədi Gürcüstanı rus qoşunlarından təmizləmək və çar taxtına sahib olmaq olan Aleksandr göstərdiyi köməyə görə Şəmsəddil torpaqlarını Gəncə xanlığına qaytaracağı haqqında Cavad xana söz vermişdi. Ruslara qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün lazım olan döyüşçülərin toplanılmasında Gəncə xanı Aleksandra yardım göstərirdi. Car-Balakənə göndərilmiş xüsusi adamlar gürcü şahzadəsinin tərəfindən döyüşməyə hazır olan hər bir döyüşçüyə 50 gümüş manat pul ödəməyi öhdələrinə götürürdülər [1, s.84]. Gürcüstandakı rus qoşunlarının komandanı Lazarev yazırdı ki, Fətəli şah da Car-Balakən camaatına müraciət edərək onları şahzadə Aleksandra yardım göstərməyə çağırmış, bunun müqabilində onlardan hər birinə 100 gümüş manat məbləğində mükafat verəcəyini bildirmişdi [3, d.333].

Göstərmək lazımdır ki, Car-Balakən camaatlığı Rusiyanın Gürcüstandakı mövqeləri üçün daha böyük təhlükə təşkil edirdi. Çar məmurlarının özlərinin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, 1801-1802-ci illərdə camaatlığın ərazisindəki yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, Gürcüstandan da rus hərbi postlarına aramsız hücumlar təşkil edilirdi. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, rus komandanlığı müvəqqəti olaraq yeni ərazilər işğal etmək planını təxirə salıb bu hücumların qarşısının alınması ilə məşğul olmağa məcbur olmuşdu [1, s.110].

Artıq 1802-ci ilin payızında Gürcüstandakı rus işğal ordusuna qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün xeyli qüvvə cəmləşmişdi. General Lazarevin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu qüvvələr eyni vaxtda dörd tərəfdən Gürcüstan üzərinə hücumə keçməyə hazırlaşmışdılar. Rus generalı özünün 6 oktyabr 1802-ci

il tarixli raportunda göstirdi ki, gürcü şahzadələri Yulon və Parnaoz, Axalsix hakimi Şərif paşa İmeretiva və Axalsix tərəfdən, irəvanlı Məhəmməd xan və naxçıvanlı Kəlbəli xan Pəmbək tərəfdən, şahzadə Aleksandr və gəncəli Cavad xan Gəncə tərəfdən, Car-Balakən döyüşçüləri isə Kaxetiya tərəfdən Gürcüsatan üzərinə hücum hazırlayırlar [3, d.509; 4, c.86]. Şübhəsiz ki, bu qüvvələr arasında əlaqələrin yaradılmasında və eyni vaxtda hücum planının hazırlanmasında Qacarlar dövləti mühüm rol oynayırdı. Pirqulu xan Qacarı da İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarında olub onların qüvvələrini birləşdirməyə cəhd göstərməsi haqqında rus mənbələri məlumat verir [7, v.26]. P.Q.Butkov yazır ki, 1802-ci ilin iyulunda Şuşaya gələn Pirqulu xan Qacar burada İbrahimxəlil xan və gürcü şahzadəsi Aleksandrla birlikdə Gürcüstan üzərinə hücum planı hazırlamışdı.

Lakin Qacarlar dövləti görülən hazırlıq işlərini məntiqi sonluğa çatdıra bilmədi. Bir tərəfdən Gürcüstana hücum hazırlaşan qüvvələr arasındakı ziddiyyətlər, digər tərəfdən isə maliyyə və hərbi ehtiyatların azlığı planlaşdırılan yürüşün baş tutmasına imkan vermədi. Rus komandanlığının Gürcüstanın daxilindəki həyəcanların qarşısını vaxtında alması da bu hücumun qarşısının alınmasında az rol oynamadı [5, c.527].

Qacarlar dövlətindən fərqli olaraq Rusiyanın Qafqaz siyasəti daha məkrli, eyni zamanda daha ardıcıl olub Azərbaycan xanlıqlarının müstəqillikləri üçün real təhlükə törədirdi. Qacarlar dövləti ilə müqayisədə daha böyük iqtisadi və hərbi imkanlara malik olan Rusiya öz təcavüzkarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün həm diplomatik vasitələrdən, həm də hərbi təzyiqliq metodlarından istifadə edirdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsilə Rusiyanın Qafqaz siyasətində xeyli canlanma baş vermişdi. Ümumiyyətlə, I Aleksandrın Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə yeritdiyi siyasətdə bir-biriylə sıx bağlı olan üç mərhələ aydın şəkildə seçilir. Birinci mərhələdə Azərbaycan xanlıqlarını Rusiyanın nüfuz dairələrində saxlamaq və onların Qacarlar dövləti ilə birləşmələrinə yol verməmək, ikinci mərhələdə Azərbaycan və Dağıstan xanlıqlarının Rusiyanın himayəsi altında ittifaqını yaratmaq və bu yolla Qacarlar dövlətinin bölgəyə gözlənilən hücumunun qarşısını almaq. Hər iki mərhələdə planlarını ört-basdır etməyə çalışır, özünü Azərbaycan xanlarının müstəqilliklərinin mühafizəçisi kimi göstərməyə cəhd göstərirdi. Azərbaycan xanlıqlarının Qacarlar dövləti ilə birləşmək ehtimalının çox az olduğuna əmin olduğdan sonra I Aleksandr hökuməti öz siyasətinin üçüncü mərhələsinə – Azərbaycan torpaqlarının işğalı mərhələsinə başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Məmmədova A.* Çar-Balakən camaatlığı. Bakı: UniPrint, 2009, 256 s.
2. *Umudlu V.* Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı: Elm, 2004, 180 s.
3. АКАК / Под ред Ад.Бержед.1. Тифлис, 1866, д. 34,137, 333, 407, 509, 520,786, 788, 818, 823, 827, 828, 829, 830, 837, 863, 894
4. *Бабаев Э.* Из истории Гянджинского ханства. Баку: Нурлан, 2003, 234 с.
5. *Бутков П.Г.* Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. т. 11-111. СПб., 1869, т.Н, 601 5., т.Ш, 620 с.
6. *Дубровин Н.Ф.* История войны и владычества русских на Кавказе, ч. II, СПб., 1886, ч. III, СПб., 1888, 422 с.
7. РГВИА, ф.ВУА, д.332

Redaksiyaya daxil olub 01.03.2022